

ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Τό σπήλαιο ήταν πάντοτε χώρος οίκειος στόν πρωτόγονο ἄνθρωπο, είτε ἐπρόκειτο γιά βαθύ σκοτεινό ή φωτεινό σπήλαιο είτε ἀκόμη και γιά ἀπλή βραχοσκεπή πού νά προφυλάσσει ἀπό τόν ἄερα και τή βροχή. Ἀποτελούσε φυσική κατοικία, χρήσιμη σέ πολλές περιπτώσεις, ἀφοῦ οι πρόχειρες ὑπαίθριες κατοικίες του ήταν συνήθως εϋθραυστες και ἀνίσχυρες ἀπέναντι σέ πολλούς κινδύνους. Ἐπομένως ήταν φυσικό νά τόν ἐλκύει ή ἀσφάλεια τού σπηλαίου.

Ἄδαμαντιος Σάμψων

Ἐφερος Ἀρχαιοτήτων

Στούς παλαιοιλιθικούς χρόνους τά σπήλαια ήταν ἀσφαλεῖς κατοικίες. Σέ πολλές περιπτώσεις ἀπότελουσαν και φωλιές ζώων, πού οι προϊστορικοί ἄνθρωποι ἐπέτρε πά τά ἔξοδοθρέψουν, γιά νά κατοικήσουν σέ αὐτές. Ἐκ περιτροπῆς ήταν δυνατό νά ἀποτελούν κατοικίες ἀνθρώπων ή ζώων.

Χωρίς νά είμαι ειδικός σπηλαιολόγος, ἀλλά ἀπό τήν πειραιώ πού ἔχω ως τώρα, παραθέτω δύο μεριμένες διαπιστώσεις. "Ἄν και ἡ ἀτμόσφαιρα μέσα στά σπήλαια είναι συνήθως ὑγρή, ἔχουν ἔντονος τό πλεονέκτημα νά διατηρούν σταθερή θερμοκρασία και νά είναι ζεστά τό χειμώνα, δtan ἡ θερμοκρασία ἔξω είναι χαρητή. Ἀπό τούς καλοκαιρινούς μῆνες ὡς τίς ἀρχές του χειμώνα συνήθως είναι στεγνά, ἐνώ ἔχουν τή μεγαλύτερη ὑγρασία στό τέλος του χειμώνα και τήν ἀνοίη. Στίς μεγάλες ζεστός τού καλοκαιρινού πολλές σπηλιές είναι δροσερές, και ἐπομένως κατοικήσιμες. Σ' ἀλλες, δμως, ὑπάρχει πολύ μεγάλη ὑγρασία λόγω ἔντονης δραστηριότητας και συνεχούς ἀπόθεσης σπηλαιοθεμάτων ὅλον τό χρόνο. Οι προϊστορικοί ἄνθρωποι, δμως, ήταν δυνατό νά ζούν σέ χώρους κοντά στήν είσοδο, δπου η ὑγρασία είναι πολύ λιγότερη. Ἀπ' ὅλα αὐτά γίνεται φανερό δτι γενικά τά σπήλαια είχαν ἀρκτά πλεονεκτήματα όλων τό χρόνο. Στούς νεολιθικούς χρόνους η χρήση τών σπηλαίων ἀλλάζει αἰσθητά. Ή χρησιμοποίησή τους ἀποτελεί συ-

στατικό τού τεχνολογικού, ἀλλά τίσις και τών ιδεολογικών ύποστασημάτων. Ή κτηνοτροφία βρίσκεται σέ ἀνθιση και γιά τό νεολιθικό γεωργοκτηνοτρόφο διασφαλεί και ἡ στέγαση τού κοπαδιού είχε μεγάλη σημασίαση γιά τήν ἐπιβίωσή του. "Όπως και σημερα, τά κοπάδια ήταν δυνατό νά σταβλίζονται τουλάχιστο στά θατά σπήλαια. Αύτό θεβαίως δέ σημαινει δτι δεν μπορούσε νά κατοκήσει. ἔστω προσωρινά, και ὃ ἀνθρώπος μαζί μέ τό κοπάδι.

"Ἄπο έρθουμε, δμως, στά σπήλαια τής Εύβοιας (σχέδ. 1, πίν. I), πού είναι πολλά και ἐνδιαφέροντα. ἔχουν καταγράψει περίπου 200 μικρά και μεγάλα σπήλαια. Απ' αὐτά ἔχουν ἐρευνηθει και σχεδιαστει περίπου τά μισά. Δυστυχώς η ἐρεύνη τους ἀρχίσει πολύ ἀργά, ἀφοῦ μόλις πρίν ἀπό μιά δεκαετία ἀρχίσαμε μέ μόμαδα σπηλαιολόγων, ἐπικεφαλής τής σημείας ήταν ὁ γιατρός Θ. Σκούρας, νά τά καταγράψουμε και νά διενεργούμε ἐπιφανειακή ἐρεύνη, κάνοντας ταυτόχρονα λεπτομερή φωτογραφία και σχέδιο. Τά τελευταία χρόνια στήν ἐρεύνα πήρε μέρος και ἡ νεοσύντατη Ἐφορεία Σπηλαιολογίας μέ τό γεωλόγο Β. Καμπούργου. Γιά ἀργότερα ἔχει προγραμματιστεί ἀνασκαφή ἐρεύνα σ' αὐτά πού παρουσιάζουν ικανές ἐπιχώσεις. Ἀπ' δσας ἔχουν ἐρευνηθει ώς τώρα τά 26 είναι μεγάλων διαστάσεων και ἐκτός ἀπό τόν ύπεροχο σταλαγμιτικό και σταλακτικό διάκοσμο δει-

χνους παρουσία τοῦ ἀνθρώπου στόν προϊστορικούς και ἴστορικούς χρόνους. Μερικά αὐτά είναι δυνατό νά γίνουν ἐπισκέψιμα, δπως ἡ Σκοτεινή στά Θαρούνια, ή Γκρασπτηλαι στήν Οχτωνία και ἡ Αγία Τριάδα στήν Κάρυστο.

"Ἐκτός αὖτα πού δέν ἔχουν ἐρευνηθει και μπορει νά παρουσιάσουν ἐκπλήξεις, είναι δυνατό νά ύπάρχουν και ἀλλα, πού ἀκόμη δέν ἔχουν ὀποκαλυφτει. "Όπως γνωρίζουμε, τά μεγαλύτερα σπήλαια στήν Ελλάδα θρέθηκαν συμπτωματικά, χωρίς νά ύπάρχει φανερή είσοδος (Ἀλεποτρυπα και Γλυφάδα ή Βλυχάδα Διρού, Πετράλωνα Χαλκιδικής, Κουτουκί Παιανίας). Τά περισσότερα θουνά τής Εύβοιας είναι ἀδεστολιθικά, και δπως είναι γνωστό σέ ἀσθετικό δημιουργούνται τά μεγαλύτερα και ώραιότερα σπήλαια. Πολλά σπήλαια σημερα είναι ἀδύνατο νά ἐντοπιστούν, γιατί ἡ είσοδος τους έχει κλείσει ἀπό κάποια γεωλογική μεταβολή, ἀπό σταλαγμιτικό ύλικο, ἀπό τή συσώρευση ἐπιχώσεων ή και ἀπό τήν ἐπενέργεια τού ἀνθρώπου. Τέτοιο σπήλαιο είναι τό Κοιλωσι τής Καρύστου, πού ἀν δε γινόταν διάνοιξη δρόμου δέ θά τό γνωρίζαμε. "Ἀπό τήν ἐρεύνα του διαπιστώθηκε πλειστοκανική πανίδα, ἀλλα και παρουσία ἀνθρώπου τής νεολιθικής περιόδου.

Τά προϊστορικά σπήλαια τής Εύβοιας και γενικότερα τής Ελλάδας ἀπό τήν ἀπομή τής μορφής τους μπορει νά χωριστούν σέ διάφορες κα-

πηγορίες. Μιά από αυτές αποτελούν σπήλαια με μεγάλη εισόδου, που υπάκει σε όρατη από μακριά. Συνήθως δέν έχουν μεγάλο βάθος και είναι θατά, γι' αυτό χρησιμοποιήθηκαν σαν μαντριά σε διάφορες έποκες. Σήμερη κατηγορία αυτή υπάγονται και διάφορες βραχοσκεπές. Εξαιτίας του μεγάλου πάροχου των έπικωπων (κυρίως κοπριές ζώων) συνήθως δέν δριόκονται ήχην άνθρωπην παρουσία. Τα έπιφανειακά εύρηματα, δημος, γύρω από το σπήλαιο μάς δείχνουν ότι είχε χρησιμοποιηθεί ή όχι στην Αρχαιότητα.

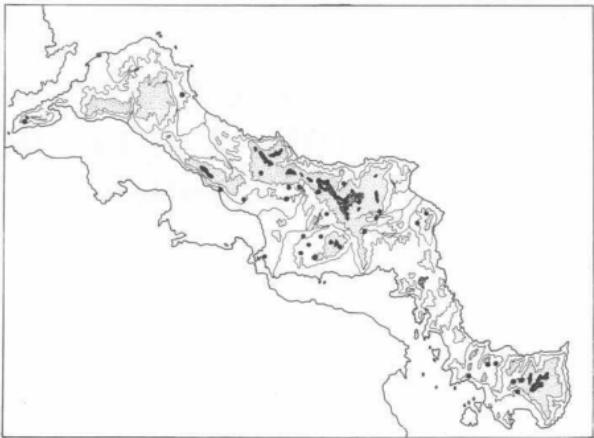
Σέ διλή κατηγορία υπάγονται τά σπήλαια που έχουν μορφή διάδρομου. Αυτοί οι διάδρομοι, που συνήθως είναι άκατάληη για κατοικησην δέν είναι έπιπεδοι, άλλα έχουν έντονη κλίση προς τό επάνω ή προς τά κάτω σε σχέση με την εισόδου (σπήλαιο Καστέλλη Πισώνα, Μαρμαρά Πολιτικού). Τέτοιο στενό διάδρομο αποτελεί και τά τεράστια σε μήκος σπήλαιο της Άγιας Τριάδας στην Κάρυστο. Έντονής σε παρόμοια σπήλαια υπάρχει έντονη παρουσία άνθρωπου. Άλλη κατηγορία αποτελούνται τά σπήλαια που δημιουργούν ευρύμωρους βαλάνους με μικρό ή μεγάλο διάμορφο και σε διαφορετικά έπιπεδα προς τό επάνω ή προς τά κάτω. Χαρακτηριστικό είναι τό σπήλαιο της Βοϊδοκλέφτρας στη Δίρφη, που σηματίζει κλιμακούτιο έπιπλα αιθουσες. Συχνά παρόμοια σπήλαια αποτελούνται μόνο από ένα θάλαμο. Σε πολλά σπήλαια ή εισόδος ήταν έδαρχης πολλή στενή και μετά ίδιας χώρος κανείς νά μπει μέσα. Σ όλα έχει γίνει στενότερη από τό σταλαγματικό ύλικο που ηπικάθεται στά τοιχωμάτων. Όχι σπάνια ή εισόδους τών σπήλαιων είναι φρεατοειδες και η πρόσβαση σ' αυτά είναι δυσκολή. Την χράξιμογενή έπιπειρη την ένδιαιρέουν τά σπήλαια που διατηρούνται έπιχωσεις, απότελεσμα δραστηριότητας άνθρωπων ή ζώων. Ξέκινώνται από την αρχή ήταν τά χαμηλότερα στρώματα είναι πολύστερα από τά φηλότερα. Με συστηματική άνακριψη χρονολογούμε τίς φάσεις κατοικίας ή διάληγε δραστηριότητας μέσα στο σπήλαιο. Τα χράξιμογενά αυτά στρώματα συνήγεινεν ήταν διαταραγμένα ή τά καλύπτουν πολλά στρώματα από κοπριές ζώων ή και από σταλαγματικό ύλικο.

Σήμερη Εύβοια, άλλοι άραια κι άλλοι πυκνά, ή άνθρωπος πάντοτε έμπαινε στά σπήλαια. Παρατηρείται, δημος, μεγαλύτερη συχνότητα στή νεολιθική περίοδο, γεγονός που δέν είναι εύκολο νά έχειγηθεί. Μερικές φορές τά σπήλαια συνδέονται μέν κάποιουν κοντινό προϊστορικό οικισμό, όπως στή Σκοτεινή Θαρρούνων, στό σπήλαιο Κούρου Τριάδας, στή Δραγκονάρα Βρύσης (Σάμψων 1980). Συνήθως, δημος, δρίσκονται σε δρέπαινα σπημεία, δημος δέν υπάρχουν πρόσφαφο μέρη για τή δημιουργία προϊστορικών έγκαταστάσεων.

Μπορούμε, λοιπόν, με βάση τά δεδομένα τής ώς τώρα έρευνας νά έξετασουμε τήν κατοικηση ή άλλη χρήση τών σπήλαιων τής Εύβοιας και γενικότερα τού έλληνικού χώρου κατά περιόδους.

Παλαιολιθική

Άν και θεωρητικά θά έπειτε νά κανείμενε κανείς μεγάλη άνθρωπην δραστηριότητα σ' αύτη τήν περίοδο, στήν πραγματικότητα έλάχιστα είναι τά ήχην που δρέθηκαν ώς τώρα: 'Απολιθω-

Σχέδιο 1. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Ονομασία	ΑΝ ΝΝ ΤΗ ΧΑΛΚ. ΙΣΤΟΡ. ΑΠΡΟΣΔ. ΟΡΕΙΝΗ ΠΕΔΙ. ΧΡΟΝ. ΠΡΟΙΣΤ. ΠΕΡΙΟΧΗ ΗΔΑΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1. Σκοτεινή (Θαρρούνια)	X X X X	X Υψόμ. 440 μ.
2. Κοιλιάσια	X	X Λειώνεια σε άνθρωπινου σκελετού
3. Ραύκλια (Κάρυστος)	X;	X Υψόμ. 480 μ.
4. Άγια Τριάδα (Κάρυστος)	X X X; X	X
5. Δραγκονάρα	X X; X	X
6. Τουρκοσπηλιά (Μανικία)	X X X X X	X
7. Δρακοσπηλιά Ολύμπου	X X X X X	X Υψόμ. 950 μ.
8. Γκραστηλαία (Όχυτωνίδι)	X X X X	X Υψόμ. 400 μ.
9. Κοκκιναριά (Δαμάρι)		X Παλαιοντολογικό ένδιαιρέφερον
10. Μαρμαρά (Πολιτικά)	X	X Υψόμ. 220 μ.
11. Σκληρό (Αλύκωνάρι)	X	X Υψόμ. 120 μ.
12. Βαθροβούνι	X	
14. Μέριαντη (Μίστρος)	X X;	X Υψόμ. 410 μ.
15. Σπήλαιο Νόμυφης (Μακρικάπατα)	X;	X Παλαιοντολογικό ένδιαιρέφερον
16. Σπήλαιο Κούρου (Τριάδα)	X X X	X
17. Βοϊδοκλέφτρα (Θεολόγος)	X	X
18. Σπήλαιο Ολύμπου (Κοιλιάσια)	X X X X	X Υψόμ. 660 μ.
19. Κοτρώνι (Κοιλιάσια)	X; X X X	X Δ. Θεοχάρης 1959
20. Λιχάδια	X	X
21. Κάκοβος (Παγώντας)	X X X X	X Υψόμ. 530 μ.
22. Βουδόχοη	X X	X Υψόμ. 800 μ.
23. Βοϊδοκλέφτρα (Λούστα)	X; X X	X Υψόμ. 900 μ.
24. Μαλακώντας	X	X
25. Καστέλλι (Πισώνας)	X; X	X
26. Σπήλαιο τού Μπελιά (Καμπύ)	X X X	X

Σχέδιο 1. Χάρτης με τά κυριότερα σπήλαια τής Εύβοιας.

Πίν. 2. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΣΑΣ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Όνομασία	ΠΑΛ.	ΑΝ.	NN	I	TN	ΧΑΛΚ.	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
1. Αλεπούτριτα			X	X			AAA 1971, 12, 149
2. Φράγγιθι	X	X	X	X	X		Hesperia 1969, 342, 381
3. Καστρίτος Ήπειρου	X						PPS 1964, 199, 1983, 15.
4. Αιπροχώλικο	X						PPS 1967, 1, 1983, 15.
5. Πετράδωνα	X						'Ανθρωπος' 1974-1983
6. Κυρώκειο 'Άντρο			X	X			G. Touchais, BCH 1981, Suppl. VII
7. Σεΐτη Κωπαΐδας	X		X				Stampfli, 1941.
8. Χωροποτάλι Λευκάδας			X				Dörpfeld, Alt-Ithaka II, 1927.
9. Σπήλαιο Νέστορος			X	X	X		Σάμψων, ΠΑΕ 1980, 175.
10. Κουφέρειο Μεσσηνίας			X	X	X		Zázos, προ. πληροφόρηση
11. Καστριά Καλαβρύτων	X		X:				
12. Κοκκινοσπηλία Αιτωλοκύ			X				'Έργον' 1964, 137.
13. 'Αγκινοί Νικόλαος Αστακού			X				BSA 1947, 156.
14. Μαρνειά			X	X			'Έργον' 1971, 94.
15. Στρυμόν Κομητήνης			X:				ΔΔ 1961-62, 252.
16. Σπήλαιο Νυμφών Καθάλας			X				ΠΔΕ 1978, 81
17. Ροδοχώρι Νάουσας			X				ΔΔ 1964, Χρον., 356
18. Σπήλαιο Πανός Μαραθώνα	X:	X	X				'Έργον' 1959, 15
19. Σπήλαιο του Κίτσου			X	X			N. Lambert, La Grotte de Kitos.
20. Σπήλαιο Μαρίων Θάσου			X	X			AAA 1970, 215.
21. Καλυβίδες Ρόδου	X	X	X	X			1982 AE 1983
22. 'Αγ. Γάλη Χίου			X	X	X		PPS 1956, S. Hood, Emporio I, 1981.
23. Δασκαλείο Καλύμνου			X	X	X		PPS 1956.
24. Πετρώπολη Αθήνας			X				W. Phelps 1976
25. Αρχύγειος Ρόδου.			X	X	X		AAA 1980, 24
26. Κλένια Κορινθίου			X				W. Phelps 1976
27. Ασπρη Πέτρα Κώ			X				Annuario VIII-IX, 235
28. Χαρκαδίο Τήλου			X	X:			An. Geol. des Pays Hellen. 24, 1972, 445

Σχέδ. 2. Τα κυριότερα προϊστορικά σπήλαια της Ελλάδας.

μένα δυτικά ζώνων. άλλα δχι ανθρώπινα λείψανα, που ανάγονται στη Μέση Παλαιολιθική, βρέθηκαν στά σπήλαια Σκοτεινή στά Θαρρούνια (εικ. 1, 2, 3) και Κοίλωνα της Καρύστου.

Δύο μπορούμε νά πούμε ότι αυτά τα δυτικά είναι υπολείμματα τροφής ανθρώπου, ή νά στους χρόνους έκεινους οι σπηλιές ήταν κατοικημένων.

Δύο μπορούμε, φυσικά, νά βρούμε ίχνη της μακρινής αυτής περιόδου στην Επιφάνεια. Και αφού τα παλαιολιθικά λείψανα δριεκούνται στα χαμηλότερα στρώματα και συστηματικές ανασκαφές δεν έχουν γίνει, είναι πολύ νωρίς νά αυξηθούμε για παλαιολιθική κατοικία σε οπλαια της Εύβοιας. Εξάλλου, έπειδη, όπως έρευνε, δι έλληνος χώρος είναι ίδιαιτερα σειμογενής, όποι τότε ως τώρα έχουν σημειωθεί στα περιβάλλοντα των σπηλαιών μεγάλων τεκτονικές αλλαγές, μέ αποτέλεσμα τα παλαιολιθικά στρώματα νά βρισκούνται βαθύμενα κάτω από όγκους πειμένων σταλακτικών ή σε μεγάλο βάθος, σε έπιπλο διαφορετικό από το σημερινό.

Έπισης σπηλιές που στους νεολιθικούς χρόνους ήταν γνωστές και προστεθεί στα ανθρώπινο σπήλαιο περιόδου, πάνω στα παλαιολιθικά περιόδους, ήταν κλειστές. 'Άλλες πολλές που ήταν έχρονομοιστείσει από τόν παλαιολιθικό άνθρωπο, σημερα έχουν καταρρεύσει και είναι πολύ δύσκολο νά έντοπιστούν. Έτσι έχουμε παραδείγματα σπηλαιών που έχουν άνασκαφεί συστηματικά, αλλά δεν έχουν δύνει παλαιολιθικά λείψανα (βλ. πίνακα 2), δημοσιεύτηκαν στά Διεθνέσπορα (Σάμψων 1980 και 1985). Έφεραν στά φως εύρημά που από τη Νεολιθική και μετά, δίνοντας έτσι την έντυπωση ότι τά νησιά προηγουμένως ήταν ακατοίκητα.

Τό μόνο σπήλαιο στήν Έλλαδα που ύχει παρουσιάσει στρωματογραφημένα εύρηματα τής Παλαιολιθικής, έστω και τής Νεότερης, σε συνεχή διαδοχή ώς τη Χαλκοκρατία, είναι τό Φράγχιθι στήν Άργολιδα (Jacobsen 1969, 1973). Εύρημά που τής Μέσης και Νεότερης Παλαιολιθικής έχουν βρεθεί σε σπήλαια τής Ήπειρου, αλλά έχει επίκειται για άπλετη βραχοσκεπής (εικ. 4, 5). Με άρκετη τύχη έλπιζουμε ότι στό μέλλον θα μπορέσουμε νά έντοπισόμαστε σπήλαια μέ πλήρη χρονολογική διαδοχή από τήν Παλαιολιθική ώς τή Νεολιθική και τή Χαλκοκρατία.

Άρχαιότερη Νεολιθική

Λείψανα τής Άρχαιότερης Νεολιθικής έχουν βρεθεί σε δύο σπήλαια τής Εύβοιας, στα Κοίλωνα Καρύστου και στού Μαρμαρά τή σπήλαια στά Πολιτικά. Η περίοδος αύτή, που ανάγεται στήν δι. χιλιετία, αντιπροσωπεύεται, στήν Εύβοια, από λίγους οικισμούς (Σάμψων 1981, 61). Οι σχέσεις στήν κεραμική με τή Νέα Μάκρη τής Αττικής ένιαν πολύ έντονες.

Στό σπήλαιο Πολιτικών σέ δοκιμαστική άνασκαψη, που κάνωμε τό 1975, βρέθηκε νεολιθική πα-

φή. Τά δοτά ήταν πολύ φθαρμένα, άλλα σώμητα δύο άγνεια πιθεΐ και δύο διστρέα, πού είχαν διασκευαστεί σε κομμήματα (εικ. 6). Είναι χτενία, πού έχουν κατάλληλα διαμορφωθεί για νά φοριούνται στην περιόδεια. Μπορεί κανεὶς νά δει τά ληνή της τριθης τού σχοινιού πού περνούνται μέσα από τις τίκες.

Κλειστό εύρυμα όποτελει στο Ανθρώπινον ακελετός, πού βρέθηκε στο Κοιλιά της Καρύστου. Τό σπήλαιο ήταν κλειστό και έπομενως άγνωστο, έπειτα όμως κατόρρευση που έγινε συμβεί στους νεολιθικούς χρόνους; Το σπήλαιο αποκαλύπτει τυχαία κατά τη διάνοιξη δρόμου. Χρονολόγηση τού σκελετού έδειξε ότι στο Ανθρώπινο είχε μέσα σ' αυτό πριν από 7.500 χρόνια, έποκη που την έπιβεβαίωνται και η κεραμική πού ύπήρχε στο δάπεδο τού σπηλαιού. Παρόμια περίπτωση σπηλαιού έχουμε στην Άλεποτρύπα της Μάνης, διου έπειτα όμως κατοκήνωση τού σπηλαιού έγκλωβιστηκαν μέσα σ' αυτό οι προϊστορικοί κάτοικοι του.

Γενικά ή παρουσία της Άρχαιοτερης Νεολιθικής σέ σπήλαια τού έλλοδικού χώρου είναι σπάνια, και υπάρχει στό Φράγχη Έρμιονίδας και στή Νεμέα, σέ σπήλαιο πού είχε καταρρεύσει.

Νεότερη Νεολιθική I

Στήν περιόδο αυτή, πού καταλαμβάνει σχεδόν διάκονη τήν 5η χιλιετία, ή παρουσια τού άνθρώπου στο σπήλαια γενικεύεται σ' όλο τό δέλτηνικό χώρο ('Αστακός, Κωρύκειο "Άντρο, Φράγχη, σπήλαιο Νέστορος, σπήλαιο τού Κίτου, σπήλαιο Πανός, Χοιροσπηλιά Λευκάδας κ.ά.), θλ. σχέδ. 2. Στό σπήλαιο Σκοτεινή στά Θαρούνια παραπροῦνται πολλά εύρηματα της έποχης αυτής, άλλα σέ σχέση με αυτά της Τελικής Νεολιθικής είναι λιγά. Βεβαίως ή σχέση αυτή μπορεί να άλλάξει άν γίνει συστηματική άνασκαφή. Στήν Αγία Τριάδα Καρύστου και κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής I είναι πολύ περισσότερη σέ σύγκριση με την κεραμική της Τελικής Νεολιθικής. Τό πού πάνω σπήλαιο είναι άπλός διάδορμος με πολλές έλικώσεις και σε πολύ λίγη σημεία είναι καταλληλο γιά διαβίωση. Συνάμα είναι έπικινδυνο γιατί παρουσιάζει θαυτιά χάσματα. Τό μεγάλο μήκος του (700 μ.) και ή υπαρξη καταρράκτη και λίμνης τό κάνουν νά είναι ένα όπο τα πιο άξιόλογα τής Εύβοιας. Επιχώσεις με λείωμα παρουσίας τού άνθρώπου βρέθηκαν κοντά στήν είσοδο και σέ άλλο σημείο, πού άπειχε περίπου 100 μ. από αυτήν. Και στίς δύο θέσεις ύπήρχε πλήθος νεολιθικής κεραμικής, άλλα και άρκετά νεότερα εύρηματα (λύχνοι ρωμαϊκής έποχής, χάλκινα άγκιστρια κ.ά).

Στό σπήλαιο Μέριαν τού Μίστρου (Σάμψων 1981) έκτός από τή Νεότερη Νεολιθική I δέν ύπάρχει άλλη φά-

1. Εσωτερικό τού σπηλαιού Σκοτεινή στά Θαρούνια.

2. Σπήλαιο Σκοτεινή στά Θαρούνια.

3. Σπήλαιο Σκοτεινή στά Θαρούνια.

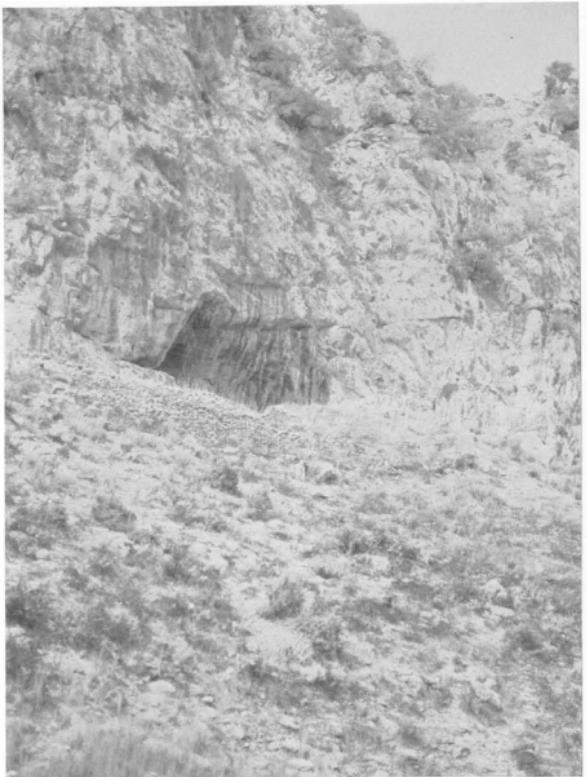
ση. Τό σπήλαιο έχει μικρές διαστάσεις, άλλα είναι κατάλληλο για διαθίσιση, άφού φωτίζεται άρκετά από την είσοδο και υπάρχει κοντά πηγή με άφθονο νερό.

Όπως είπαμε πιό πάνω ή άρχη της Νεότερης Νεολιθικής υπάρχει σχεδόν σε όλα τα σπήλαια του ελληνικού χώρου (πίν. 2) από τη νότια Πελοπόννησο (Πύλος, Άλεπούρυτα) ώς τη Μακεδονία, και από τό λιόνι (Αστακό, Λευκάδα) ώς τό ανατολικό και ΝΑ Αιγαίο (Χίος, Κώς, Καλύμνος, Τήλος, Ρόδος). Υπήρχε άδυτο και σε πολύ όρεια σπήλαια, όπως είναι τό Κυρικεύοντος τού Παρνασσού (Τουσχαίη 1981) και τό σπήλαιο Καστρίων Καλαβρύτων. Ο Δ. Θεοχάρης (Νεολιθική Έλλας 1973) βρίσκει περιεργή τήν έντατηκή αυτή παρουσία άνθρωπων σε σπήλαια στή ΝΝ Ι. Πάντως πιστεύων ότι σ' αύτή τή φάση, όπως και στην έπομενη Τελική Νεολιθική, κυρίως κτηνοτρόφοι χρηματοποιούν έποχη κά τό σπήλαιο. Ιδίως αυτά που είναι σε δυσβατά και όρειν μέρη και βρίσκονται σε άρκετο ύψομετρο φαίνεται ότι κατοικούνταν από βοσκούς, που άνεβαζαν τους καλοκαιρινούς μήνες τό ποιμνιά τους για νό δρόμων χορτάρι. Κάτι παρόμοια συνεχίζεται άδυτο καί σημερα από τους Σαρακατσανάλος στην περιοχή της Πίνδου. Έδω και μερικές δεκαετίες διασκοτούν που έχειμελαν στά πεινά παράλη της Πελοποννήσου, άνεβαν με τα ποιμνιά τους καθέ καλοκαίρι Καστρίων, και έκμεταλλεύονταν μικρά πλατώματα, που διατηρούν χορτάρι διον τό χρόνο.

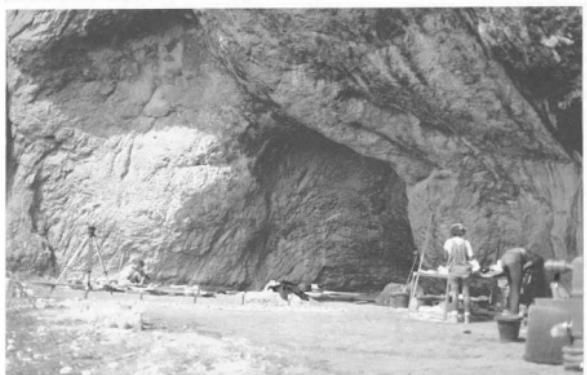
Τελική Νεολιθική

Η φάση αυτή είναι ή καθαυτό έποχή τών σπηλαιών για τήν Εύβοια και μεγάλο μέρος του ελλαδικού χώρου. Είναι συμβατική περίοδος που καθορίστηκε τά τελευταία χρόνια με άρκετή άκριθεια στόν ελλαδικό και αιγαιακό χώρο. Στήν πραγματικότητα δέ δρισκεται στό τέλος τής Νεολιθικής, άλλα έχει μεγάλη διάρκεια (4100-3200 π.Χ.) και καταλαμβάνει τό δευτέρο μισό της Νεότερης Νεολιθικής. Αφορά «πολιτισμό του Αιγαίου», έπειδη έχει παραπηρηθεί διτι οι περισσότερες θέσεις τής περιόδου βρίσκονται στά άντασικά παράλια της ηπειρωτικής Έλλαδας (Άττική, Εύβοια, Βοιωτία, Αργολιδοκορινθία), σε νησιά του Αιγαίου και στά δυτικά παράλια τής Μ. Ασίας.

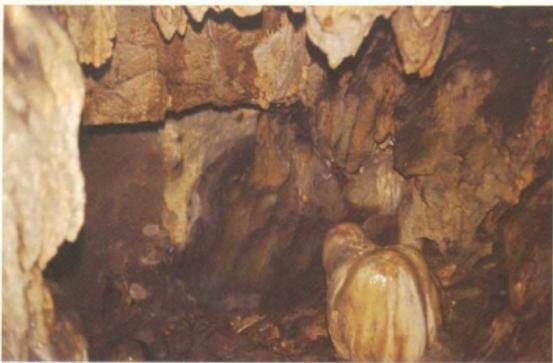
Στήν Εύβοια υπάρχουν πολλοί σίκιμοι και θέσεις πού έντοπιζονται κυρίως στό κεντρικό και νότιο τμήμα της, ένω χαρακτηριστική είναι ή έλλειψη θέσεων στά βόρεια Εύβοια. Τα κυριότερα κέντρα τής περιόδου είναι: τά Θαρούνια, Βότικα Ψαχνών, Παξιμάδα και Πλακαρή Καρύστου, και Σεϊμέν Μήνηας Έρετρας. Στό σπήλαιο Σκοτεινή στά Θαρούνια είναι έκπληκτο τό πλήθος τών υποεμμένων που άφησε δι άνθρωπων στους χρόνους αύτούς (Σάμουν 1976). Η διαμόρφωση του σπηλαιού είναι τέτοια που μόνο στην πρώτη άιδουσσα κοντά στήν είσοδο είναι δυνατό νά κατοικησε δι άνθρωπος. Τά περισσότερα εύρημα, δύμα, έχουν κυλασει και βρίσκονται στά χαμηλότερα μέρη μεσα σε φυσικά χάσματα. Είναι έκαντοντας ή και χι-

4. Νεολιθική βραχοσκεπή στό Ασπροχάλικο Ήπειρου.

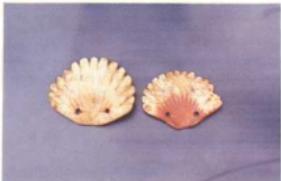
5. Νεολιθική βραχοσκεπή στό Κλειδι Κόνιτσας.

7. Δρακοσπηλιά Μιστρου: Έσωτερο.

8. Εισόδος του σπηλαίου του Νέστορα στην Πύλο.

6. Σπήλαιο Πολιτικών: "Οστρέα δισκευασμένα σε κούμιμπτα.

λιάδες άγγεια πού μπορούν νά συγκολλθούν. Φαίνεται πάντως περίεργο νά ύπάρχει κατοικηση στο σπήλαιο, διότι την ίδια εποχή σε μικρή άποσταση από αυτή διαπιστώνονταν λείψανα έκτεταμένου οικισμού. Επομένως ή χρήση του για ταρέφ δεν είναι άπιθανη.

Κατοικηση φαίνεται νά ύπαρχει στην Γκρασπηλιά Όχτωνάς, διότι διακρίνονται λείψανα από έστιες και πολλή κεραμική της περιόδου. Περιορισμένη είναι ή κρητική στην Τουρκοσπηλιά (Μανικιά), από Σκάλρο (Αιγαίνων) και στα μικρά σπήλαια της Δραγκονάρας στη Βρύση. Αξειδεί νά άναφερουμε διτί η Τουρκοσπηλιά βρίσκεται σε γκρεμό βάθους 400 μ. και μόνο με σοδαρό κίνδυνο της ζωής του μπορεί κανείς νά κατέβει, δεμένος με σχοινιά. Η παρουσία λεύψων της Τελείων Νεολιθικής στο σπήλαιο Δρακοσπηλιά (εικ. 7) στον Ερέτριο Ολυμπο (ύψομ. 950 μ.) και στη Βουδόρη (ύψομ. 800 μ.) δείχνει διτί νεολιθικοί κτηνοτρόφοι σύχναζαν με τα κοπάδια τους σε ψηλές κουρφές.

Χαλκοκρατία

Η ώς τώρα άπουσια ή σπανιότητα πρωτοελλαδικών και μεσοελλαδικών λευψών στα σπήλαια είναι γεγονός άνεξήγητο. Εύρηματα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας ύπαρχουν στα σπήλαια της Δραγκονάρας, Γκρασπηλιά και σποραδικά σε δύο άλλα σπήλαια. Η Μέση Χαλκοκρατία, δημοσ., είναι

άνυπαρκτη. Σέ αλλα σπήλαια τής Έλλαδας (Φράγχι, Κουφιέρου, σπήλαιο Νέστορος) ύπαρχουν λείψανα της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας, άλλα πάντοτε είναι πολύ λιγότερα από αυτά της Νεολιθικής.

Η μυκηναϊκή περίοδος άντιπροσωπεύεται μόνο σε δύο σπήλαια στην Εύβοια (Θαρούνια, Τουρκοσπηλιά) με πολύ λίγα διστράκα, πράγμα που δείχνει περιστασιακή είσοδο του άνθρωπου σ' έκεινους τους χρόνους. Γενικά ή περιόδος αυτή ύπαρχει σε πολλά σπήλαια του έλλαδικού χώρου.

Ιστορικοί χρόνοι

Τα σπήλαια τήν έποχη αυτή είναι χώροι λατρείας ή ταφών. Οι όρεινοι πληθυσμοί του νησιού ήταν πολύ φυσικό νά λάτρευαν σε πολλά σπήλαια τους ποιμενικούς θεούς τους και τη Νύμφη, έπειρεσμένοι άσφαλτος από τούς σκοτεινούς και υποβλητικούς αυτούς χώρους. Στά Θαρούνια, για παράδειγμα, στην ψηλήρη αίθουσα, σχήματίζεται από σταλακτίτες και σταλαγμίτες κάτι σάν κιονοστοιχία και νομίζω διτί δέθα μπορούσε νά ύπαρξει πιο υποβλητικό περιβάλλον απ' αυτό για τήν άσκηση όρχασιας λατρείας. Η λατρεία σε σπήλαια τής Κρήτης και τής ύπολοιπης Έλλαδας:

Στήν Εύβοια δέν έχουν γίνει συστηματικές άνασκαφές σε σπήλαια και δέν μπορούμε νά γνωρίζουμε τί διαδραματίζατον έκει κατά τούς ιστορικούς χρόνους. Η σημερινή έμφανση τών σπηλαιών δέ μας δίνει στοι-

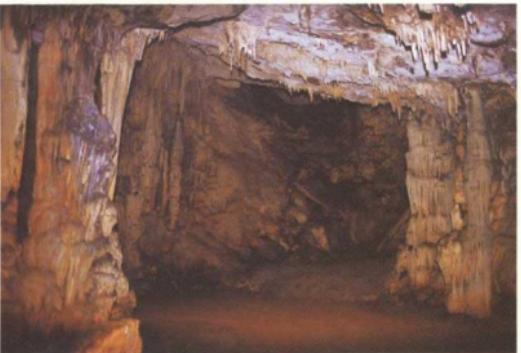
χεία γιά τήν έκταση και τό είδος τής λατρείας. Σέ μικρή άνασκαφική έρευνα στη Δρακοσπηλιά τού Όλυμπου δρέθηκαν πολλά ληκύθια τών άρχων τού 4ου αι. π.Χ. και ειδώλια που μάλλον δέν μπορεί νά θεωρηθούν αναθηματα. Τά άγγεια αυτά συνήθως συνοδεύουν ταφές, άλλα δέ δρεθηκαν και υπολείμματα σκελετών.

Κάποιο είδος λατρείας πρέπει νά ύπαρχε σε μικρό σπήλαιο στά Βαθρούνι της Χαλκίδας, διότου ύπαρχουν λεξεύτα σκαλιά στό βράχο και λεξεύτα στά τοιχούματα. Τό σπήλαιο του Κούρου στην Τρίδα είναι πολύ πιθανό νά χρονίμεψε στην Άρχαιότητα ώς ιερό. Μέσα σ' αυτό δρέθηκαν κομμάτια πτωμάριων κίνα και ρυμαϊκοί λίχνοι. Στήν Άγια Τρίδα της Καρυστού δρέθηκαν ρυμαϊκοί λίχνοι μαζί με χαλκίδια, άγκυστρα, πού πιθανώς αποτελούν αφειρέματα. Πάντως σε διά τη σπήλαιο της Εύβοιας ύπαρχουν υπολείμματα τών κλασσικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Αξιοσημείωτο είναι η έπιστης ότι σχεδόν σε όλα τα σπήλαια βρίσκονται λινή της Ρωμαιοκρατίας, ίδιων λύγνων. Μιά άλλη όρχηση, σε ιστορικούς χρόνους, παρατείται στήν Γκρασπηλιά της Όχτωνάς, διότι παρατηρήθηκαν καινοεπιτροπή χαλκού και λαδούς έγκαταστάσεις, πού δείχνουν έπαγγελματικές και θιετικές δραστηριότητες.

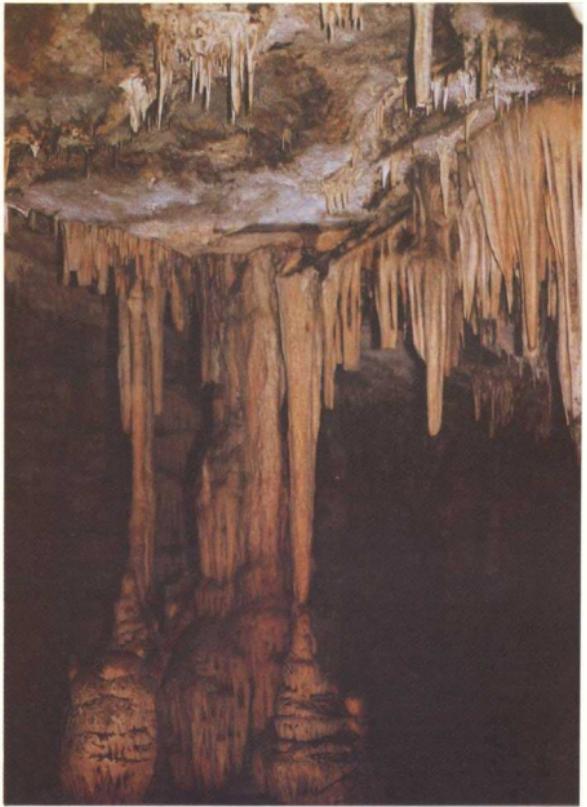
ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ

I. Μόνιμη διαβίσιων

Η μόνιμη κατοικηση σε σπήλαια είναι δύσκολο νά ύπαστηρχει για τή νεολιθική περιόδο και μετά. Δέν είναι εύκολο νά δεχτούμε την υπάρχη τρωγλοδυτών, άφου ύπήρχε ή δυνατότητα κατοικησης σε ύπαιθριες θέσεις. Έξαλλο ή διαβίση, δέ σκοσ κι άν είναι ύποφερτή, είναι άπωσδήποτε μειονεκτικότερη σε σχέση με τή διαβίση σε ύπαιθρια κατοικία, άλλα

9. Αρχάγγελος Ρόδου: Έσωτερικό.

10. Αρχάγγελος Ρόδου: Εσωτερικό.

πάντοτε έξαρταται άπο τη θέση και τή φύση της σπηλιάς. Τό σπήλαιο για νά χρησιμέψει σάν κατοικία πρέπει νά είναι άρκετά φωτεινό, μέ μεσημβρινό προσανατολισμό και κάπως έπιπεδα διαμορφωμένο. Και τέτοια σπήλαια είναι σπάνια τουλάχιστον στην Εύθοια. "Έχει σημασία ή περιοχή δημοσίου δρισκετακοντά σέ θάλασσα, σέ πεδιάδα, ή δηλαδα σέ ποταμί-, καθώς και ή βατόπητά του. Τό σπήλαιο του Κούρου στην Τριάδα είναι βατό, φωτεινό και δρίσκεται στην άκρη πεδιάδας. Τό σπήλαιο του Νέστορα στην Πύλο έχει έπιπτης πλεονεκτήματα, γιατί δρίσκεται πολύ κοντά στή θάλασσα και είναι βατό και άρκετά φωτεινό (εικ. 8).

Είναι γεγονός διτι πολλά σπήλαια δημιουργούν πυγιηρό αισθήμα κατάλιψης, και στην περίπτωση της Σκοτεινής (Θαρρούνια) δίπλα στό σπήλαιο ύπαρχει νεολιθικός οικισμός, πράγμα πού άπομακρύνει τήν έκδοχή της μονίμης κατοικης σ' έκεινους τούς χρόνους σε παρόμοιον ύγρο και σκοτεινό χώρο. Άλλου, όμως, έχουμε παραδείγματα σπηλαίων (Ρόδος, "Άγιο Γάλα Χίου, Άλεποτρυπα Μάνης") που μέσα σε στενούς και κατασκότεινους χώρους έζησε ό άνθρωπος για άρκετές χιλιετίες, όπως δείχνουν έπαλητα δάπεδα κατοικησης μέ εστίες. Για νά ζήσει κανείς μέσα σε κάποια έντελως σκοτεινή αίθουσα χρειάζεται θέρμανση και φωτισμό. Τό άναμμα φωτιάς μπορει νά τά δώσει και τά δύο, άλλα τότε δημιουργείται άποντική άτμοδιφαίρα, άκόμα κι άν τό σπήλαιο άερίζεται καλά. Μέ τά σημερινά δεδομένα η χρήση έστιων σε παρόμοιους χώρους φαίνεται προβληματική. "Όταν ύπαρχουν φανερά λείψανα κατοικήσης σε τέτοιους χώρους, όπως στό σπήλαιο Αρχαγγέλου Ρόδου (Σάμψων 1980, και Πετροχείλου 1984, 151, εικ. 9-10), τότε ή παρουσία άνθρωπου έκει δέν μπορει παρά νά ήταν περιστασιακή και μόνο σε περιόδους ένησιας ή σε έποχές τού χρόνου με λιγότερη υγρασία.

2. Έποχική διαβίωση

"Η πιό πιθανή χρήση τών ελληνικών σπηλαιών είναι ή έποχική. "Όπως είπαμε πιό πάνω, βοσκοί, πού τούς καλοκαιρινούς μήνες άνεβανσαν μέ τά ποιμνιά τους στά ορεινά, μπορούσαν νά μένουν για νά ένα διάστημα έκει.

Μπορούσαν έπιστε νά ξεχειμάσουν έκει, όταν τά σπήλαια θρίσκονταν χαμπλότερα. Είναι άλληεις ότι σέ βόρεια καί ψυχρά κλίματα ή κατοικηση σέ σπήλαια ταιριάζει περισσότερο, παρά σέ νότια. Σεστά και Εήρα, όπου ο άνθρωπος μένει εύκολα στό υπαιθρό, άκομα σε πρόχειρες καλύβες. Στήν Κρήτη, για παράδειγμα, μερικοί έρευνητές έχουν καταλήξει (Ζώνης 1973) ότι σχεδόν σε κανένα άπο τά πολυάριθμα σπήλαια πού ύπάρχουν δέν έχουμε στοιχεία πού νά δειχνουν ότι είχαν κατοικηθεί.

3. Περιστασιακή διαθίσιση

Η περιστασιακή χρήση τών σπηλαιών γιά πολλούς και διάφορους λόγους είναι θέβαπτ. Μπορούσε νά χρησιμοποιύνται σέ σπανίες περιπτώσεις, είτε σάν καταφύγια σέ θεομηνίες ή έπιδρομές, είτε σάν τόποι διαμονής σέ έπιδημίες κλπ. (Οικονομόπουλος 1983, 249). Η τελευταία χρήση τών σπηλαιών ώς τόπων άπομνήσεως άπο μεταδοκτικού θανατηφόρα νοσήματα είναι πιθανότατη και χρονολογείται από τήν Άρχαιότητα ώς έδω και 100 χρόνια. Άλλη έξισσον παλιά χρήση τών σπηλαιών ήταν τό «σπηλιώμα» πρόωρων ή ασθενικών και δύναμαλων νεογόνων (Οικονομόπουλος 1983, 259). Σήμερε στά σπήλαια μπαίνουν περιστασιακά οι βοσκοί και μερικοί κυνηγοί, για νά προστατευτούν από τη θροχή, τούς κεραυνούς κ.ά., ή και από άπλη περιεργεία. Με την εύκαιρια αυτή άναβον φωτιά γιά νά ζεσταθούν. Πιθανώς κάτι παρόμοιο θά συνέβαινε και στους άρχαιούς χρόνους, ίδιως σε σπήλαια που διατηρούν έλαχίστες ή και καθόλου έπιχωσεις.

4. Σταθλισμός ζώων

Η χρήση αυτή είναι πολύ πιθανή γιά τά σπήλαια πού είναι βατά και φωτίζονται από τήν είσοδο ή από κάποια όπη στήν κορυφή. Ή Σκοτεινή στά Θαρούνια και άλλα σπήλαια τής Εύβοιας θεωρούνται έπικινδυνα γιά τά ζώα, έπειδη σχηματίζουν δράμβρα στό έσωτερικό τους. Οι άρχαιοι κτηνοτρόφοι, δημος, μπορούσαν νά χτίζουν προστατευτικούς τοίχους. Από τό γεγονός αυτό δύο σπήλαια τής Εύβοιας πήραν τό όνομα Βοϊδοκλέπτρα, έπειδη προφανώς από τήν άποτομή είσοδο τους και τή μή ήμαλή έσωτερική τους διαμόρφωση

γκρεμίζονταν και σκοτώνονταν τά ζώα.

Πάντως η χρήση πολλών σπηλαιών σήμερα σάν κανονικά μαντριά — ίδιως τά άθαβα σπήλαια ή τά θραξοκεπη — είναι διαδομένη και ύποθέτουμε ότι κάτι παρόμιο συνέβαινε και στήν Άρχαιότητα.

5. Λατρεία

Η λατρευτική χρήση πολλών σπηλαιών, όπως είπαμε πιο πάνω, είναι θέβαιη, άλλα κυρίως στους ίστορικούς χρόνους (Δεληγεώργη-Αλεξοπόύλου 1980, 113). Στήν Κρήτη τά περισσότερα σπήλαια είχαν σχέση με τή λατρεία ήδη από τή μινωική έποχη. Ανασκαφές που γίνει σε άλλα σπήλαια τής Ελλάδας δέν έχουν δείξει πρώιμη λατρευτική χρήση. Στήν Εύβοια ή λατρεία σέ ρχονούς πρίν από τήν ιστορική περίοδο δέν μπορεί νά άποκλειστεί, αφού δέν έχει γίνει συστηματική άνασκαψική έρευνα.

6. Ταφική χρήση

Η χρήση πολλών σπηλαιών γιά ταφές μπορεί νά υποστηρίχεται χωρίς ένδιοισμός. Στήν Εύβοια στά σπήλαιο τών Πολιτικών βρέθηκε νεολιθική ταφή και πιθανώς τό ίδιο συμβαίνει και σε άλλα, δηπό τήν Γκρασπλαία. Ή Σκοτεινή στά Θαρούνια θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεί ώς χώρος ταφών, άφοι δρίσκεται κοντά στόν προϊστορικό οικισμό. Ή άπομνηση των σπηλαιών από τόν έξω κόσμο και ή εύκολη άπλαση από τούς νεκρούς σέ τέτοιους χώρους δηληγήνει πιθανώς τους προϊστορικούς άνθρωπους σέ παρόμιο χρήση. Στήν Κρήτη τά περισσότερα σπήλαια είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφές στούς νεολιθικούς χρόνους. Στό σπήλαιο Τραπέζας στά Λασιθί θρέπηκαν 110 κρανία (Ζώνης 1973, 119) και τό γεγονός έχει μεγάλη σημασία, γιατί πρόκειται γιά άνακοινηδή. Δεύτερες ταφές, πού έγιναν στή νεολιθική περίοδο, έχουν διαπιστωθεί στό σπήλαιο Καλυθών τής Ρόδου (Α. Σάμψων, Ή νεολιθική περίοδος στά Δωδεκάνησα ύπο έκδοση).

Στήν Άλεπότρυπα τής Μάνης (Παπαθανασόπουλος 1971, 12) έχουν παρατηρήθει πρώτες και δεύτερες ταφές, άλλα ταυτόχρονα και μόνημη ή έποχης κατοικηση. Είναι, δημος, πιθανώς οι ταφές νά γίνονται σέ περιόδους πού δέν κατοικούσαν άνθρωποι στή σπήλαια.

7. Βιοτεχνικές άσχολίες

Παρόμοια χρήση είναι θεβαιωμένη στήν Γκρασπλαία τής Οχυτωνίας, δημος παρατηρούνται ύπολειμμάτα άπο καμινευτήρια, άλλα δέν μπορεί να άποκλειστεί και γιά άλλα βατά και φωτεινά σπήλαια.

Caves in Euboea and Greece, in General, and their Use.

A. Sampson

Euboea offers a great number of interesting caves. Almost two hundred have been recorded, however half of them have been explored, while only twenty-six display evidence of inhabitation during prehistoric and historic times. The Euboean caves and these of the Greek territory, in general, are examined here in a chronological order. During Paleolithic age the inhabitation of caves is a rare phenomenon with the exception of NW Greece. This is probably due to the considerable tectonic quality of the Greek area that causes either the collapsing or the radical change of the cave formation. The early Neolithic period also appears rarely in Greek caves. Only two Euboean caves offer relevant traces indicating that they have been used for burials rather than for inhabitation. During the late Neolithic I phase the human presence becomes frequent and, as is also the case with the next phase, it is the result of settlement during summer time, a practice continued until today by the Karakatsanoi of Pindos mountain range. The late Neolithic coincides with the cave period and in Euboea the inhabitation of caves prevails while the finds dating from the Bronze age are rare or absent. In the Historic era caves become burial or worship sites or are used for handicraft activities. As regards the use of caves it is difficult to propose that they were used for permanent inhabitation during the Neolithic period, since at that time man could settle on outdoors sites. Most probable in these years is the temporary settlement, not to exclude the burial use. Nevertheless, caves in all ages could be used as stables and could provide shelter against weather calamities or hostile invasions. Caves were also employed, from quayage until one hundred years ago, for the encavement of babies or sick children and for the quarantine of people suffering from contagious or mortal diseases. Further more, since a religious quality has been attributed to caves already from the Bronze age, they have been used for cult, especially in Crete. Finally, their use for handicraft activities is quite rare and is apparent only in a cave in Euboea.